

Recenzja

w sprawie nadania stopnia doktora habilitowanego dr Urszuli Kizelbach

Ocena ogólna

Dr Urszula Kizelbach po uzyskaniu stopnia doktora wzbogaciła swój dorobek o dwie monografie: *The pragmatics of Early Modern politics: Power and kingship in Shakespeare's history plays* (Rodopi/Brill 2014), oraz *(Im)politeness in McEwan's fiction: Literary Pragmatic stylistics* (Palgrave Macmillan 2023). Ponadto opublikowała 5 rozdziałów w pracach zbiorowych i 5 artykułów w czasopismach naukowych o wysokim prestiżu międzynarodowym. Monografia z roku 2014 jest pokłosiem studiów, dzięki którym uzyskała stopień doktora. Jest to poważne studium, w którym autorka wykorzystuje osiągnięcia pragmatyki w celu interpretacji szekspirowskich postaci królewskich i sposobów prowadzenia polityki i wykorzystania przywilejów władzy. Monografia z roku 2023, przedstawiona jako główne osiągnięcie naukowe, jest dogłębnym studium twórczości Iana McEwana przy wykorzystaniu skomplikowanych i złożonych instrumentów z dziedzin pragmatyki, stylistyki i narratologii. Obie prace świadczą o konsekwentnym realizowaniu zamierzeń naukowych kandydatki oraz poszerzaniu pola badawczego i budowaniu własnego warsztatu pozwalającego na ambitne łączenie teorii językoznawczych i teoretycznoliterackich.

Równie dobrze świadczą o kandydatce artykuły i rozdziały w pracach zbiorowych. Takie pozycje jak "‘All is true that is mistrusted’: A pragmatic study of jealousy in William Shakespeare's *Othello* and *The Winter's Tale*" – tu autorka włącza do badania insynuacji, kłamstwa i wybuchów niekontrolowanej zazdrości bohaterów szekspirowskich narzędzia teorii Aktów Mowy i pragmatykę grzeczności; "Blunders and (un)intentional offence in Shakespeare" – w tym artykule, w odróżnieniu od interpretacji literackich i czysto językoznawczych, narzędziami autorki w badaniu gaf, przejęzyczeń i intencjonalności w ich stosowaniu jest pragmatyka językoznawcza ciekawie odkrywająca zachowania językowe, łącząc je z charakterystyką szekspirowskich postaci; natomiast w "(Im)politeness in fiction" przedstawia przegląd teorii grzeczności w ujęciu pragmatykoznawczym w kontekście badań

nad literaturą; wszystkie te prace są świadectwem stałego wysiłku w pogłębianiu i doskonaleniu warsztatu pragma-językoznawczego w analizach tekstów literackich.

Natomiast cały szereg innych publikacji świadczy również o zróżnicowanym polu badawczym autorki: artykuły "The Gdańsk Shakespeare Festival: Four centuries of travelling theatre in Poland", "The Merchant of Venice on (Polish) Stage: The Past (Tense)?" , czy też "The Polish Shakespearean stage in the post transformational era" należą do polskich badań szekspiologicznych w zakresie historii obecności Szekspira w polskim teatrze, a także w zakresie badań nad adaptacjami sztuk Szekspira w zróżnicowanych mediach – teatrze, telewizji i filmie. Ciekawą pracą jest też napisany w j. rosyjskim artykuł o wpływie dzieł Waltera Scotta na prozę Puszkina – historyczno-literackie ujęcie komparatystyczne, w którym autorka łączy swoje wykształcenie rusycystyczne i anglistyczne. Analiza tragedii *Ryszard III* oparta jest z kolei na koncepcji erotyzmu George'a Bataille'a, co pozwoliło autorce subtelnie ukazać tragiczny wymiar renesansowego 'self-fashioning' jako skomplikowanego procesu psychologicznego postaci. Zainteresowanie autorki specyfiką problematyki biografii w szekspiologii zaowocowało artykułem "Peter Ackroyd's *Shakespeare the Biography* and Steven Greenblatt's *Will in the World, or facts and fictions about William Shakespeare*".

Podsumowując ten krótki przegląd prac rozproszonych, które ukazały się po uzyskaniu doktoratu przez Urszulę Kizelbach, należy stwierdzić, że świadczą one o dwu głównych i stale pogłębianych i rozszerzanych nurtach jej zainteresowań naukowych, a mianowicie, o włączeniu do badań nad tekstami literackimi pragmatyki językoznawczej i o aktywności na polu polskich badań szekspiologicznych. W ramach prac związanych z badaniami literatury należy odnotować poszerzenie materiału dramatycznego (dzieła Szekspira) o prozę (twórczość McEwana) oraz stałe rozbudowywanie warsztatu naukowego.

Ocena szczegółowa monografii

(Im)politeness in McEwan's fiction: Literary Pragma-stylistics

Głównym zamierzeniem badawczym przedstawionej monografii jest charakterystyka stylu twórczości Iana McEwana, współczesnego wybitnego prozaika brytyjskiego. Zaplecze teoretyczne i metodologiczne stanowią teoria pragmatyczna (nie)grzeczności, stylistyka oraz narratologia. Przyjęty model tekstu literackiego jako przedmiotu badań powtarza w zasadzie propozycje Bootha. Autorka słusznie wychodzi z założenia, że badanie literatury z pozycji teorii językoznawczych i komunikacyjnych musi być połączone z zapleczem literaturoznawczym, aby móc istotnie pogłębić czy poszerzyć możliwości interpretacyjne dzieła literackiego i nie traktować materiału literackiego wyłącznie jako źródła danych dla

językoznawców. Pragmatyka językoznawcza bada zawłości semantyczne w procesie komunikacji interpersonalnej i społecznej, natomiast w odniesieniu do literatury pozwala badać znaczenia powstające w ramach świata przedstawionego, czyli na poziomie intradiegetycznym; oryginalnym i nowatorskim zabiegiem Urszuli Kizelbach jest badanie na poziomie ektradiegetycznym, czyli komunikacji pomiędzy tekstem a czytelnikiem, czyli pośrednio pomiędzy autorem a czytelnikiem.

Ponieważ obiektem badania jest sposób wykorzystania języka w powieści, habilitantka słusznie zwraca uwagę na zabiegi stylistyczne McEwana, wśród których szczególnie ważna jest mowa pozornie niezależna, która pozwala autorowi na zacieranie punktów widzenia narratora i postaci, otwierając zarazem różne ścieżki semiotyczne w zależności od tego, jak czytelnik zinterpretuje kanały komunikacyjne.

Monografia ma klarowną i logiczną strukturę. Pierwsze trzy rozdziały są wyczerpującym wykładem wykorzystanych w monografii teorii i koncepcji, połączonym z przeglądem stanu badań. Autorka przedstawia modyfikacje w ramach omawianych teorii i wyraziście definiuje własne zamierzenia wobec najnowszych prac w zakresie badań pragmalingwistycznych nad literaturą. Pozostałe dwa rozdziały poświęcone są analizom powieści McEwana: w rozdziale czwartym autorka analizuje prozę McEwana pod kątem intradiegetycznym, tj. zastosowania postaw (nie)grzeczności w ramach świata przedstawionego i wyprowadza wnioski dotyczące charakteryzacji postaci. W rozdziale piątym analizowana jest proza McEwana na poziomie ektradiegetycznym, tj. komunikacji autora z czytelnikiem. Wszystkie rozdziały zakończone są krótkim posumowaniem, co dodaje im klarowności – jest to niewątpliwie dużą zaletą tej monografii, która wprowadza bardzo szeroki i skomplikowany warsztat badawczy.

Należy podkreślić wielką wartość rozdziałów teoretycznych. Można je potraktować jako wręcz podręcznikowy wykład na temat stanu badań i wartości poszczególnych teorii, ale co ważne, z naciskiem na konieczność integrowania ich propozycji w badaniach tekstów literackich. Oznacza to nacisk na interdyscyplinarny charakter badań; pragmatyczna teoria (nie)grzeczności musi być poszerzona o konteksty implikatury, teorii relewancji oraz o językoznawstwo kognitywne, ale także o konteksty współczesnych badań psychologicznych, etycznych, socjologicznych, o analizę dyskursu czy wreszcie o badania nad prezentacją myśli. Habilitantka przyjmuje więc, ogólnie mówiąc, postmodernistyczną perspektywę charakteryzującą się naciskiem na konieczność integracji dyscyplin humanistycznych i sama to praktykuje z dobrymi rezultatami.

Rozdział 4., "Intradiegetic (Im)politeness or How the (Im)politeness Theory Is Used for Internal Characterisation" jest pierwszym rozdziałem analitycznym, w którym autorka poddaje obserwacji trzy powieści McEwana, *Enduring Love*, *Amsterdam* i *Atonement*. Celem analizy jest zastosowanie teorii (nie)grzeczności na poziomie intradiegetycznym, w przeanalizowaniu budowania charakteryzacji postaci. Autorka wprowadza szeroki wachlarz sformułowań tej teorii od starszych, tradycyjnych ujęć opartych o aspekty strategiczne (jak u Leecha czy Culpepera) do najnowszych, traktujących teorię (nie)grzeczności jako praktykę społeczną czy też rytuały społecznie akceptowane (za (Kádárem, Spencer-Oatey, Haugh i in.).

Konflikt pomiędzy postaciami dwóch mężczyzn w *Enduring Love* jest niewątpliwie wynikiem krańcowo różnych charakterów, które skazane są na porażkę relacji. Joe jest inteligentem przekonanym o sile rozumu do tego stopnia, że nie jest w stanie przyjąć czy zrozumieć innego niż własny punkt widzenia. Jed jest emocjonalnie zaburzony i rozumiejący świat wyłącznie poprzez pryzmat swoich emocjonalnych fantazji. Do przewidzenia więc są u obu zachowania werbalne kwalifikowane jako niegrzeczne i jak słusznie zauważa autorka, ten rodzaj sytuacji buduje wrogość według definicji niegrzeczności Culpepera (tj. negatywna postawa wobec konkretnych zachowań w konkretnych sytuacjach). Narracje Jeda, jak obserwuje autorka, są przemiennie grzeczne i niegrzeczne i tym samym trafnie sugerują jego niestabilne, zmienne nastroje emocjonalne i obsesje. Natomiast werbalne zachowania Joe nacechowane są protekcyjnością, arogancją, jeśli nie agresją, i dystansowaniem się od sytuacji dla niego obcych i niezrozumiałych – w sumie więc jest to przeważająco zachowanie niegrzeczne, które jest wyrazem nieumiejętności i nieporadności w trudnych sytuacjach. Te trafnie zdefiniowane obserwacje poczynione z pozycji teorii grzeczności nie prowadzą (a szkoda) do jakiejś szerszej interpretacji literackiej, jak choćby maestrii autora w budowaniu konfliktu, z którego obie postacie wyłaniają się w mocno ironicznym świetle, szczególnie jaskrawo oświetlające postać racjonalisty, neodarwinisty i naukowca Joe.

W analizie powieści *Amsterdam* Urszula Kizelbach pokazuje działanie niegrzeczności w kontekście praktyki społecznych zachowań, a co za tym idzie w kontekście sądów wartościujących, które oparte są porządek moralny akceptowany przez postacie. Również w tej powieści spotykamy dwóch mężczyzn, którzy z relacji głębokiej przyjaźni przechodzą do nienawiści i wzajemnego morderstwa. Clive, kompozytor i Vernon, dziennikarz popełniają niezależnie od siebie czyny zdecydowanie i jednoznacznie negatywnie oceniane, które, każdy na swój sposób próbuje przed sobą samym usprawiedliwić, na co nie ma wzajemnej zgody i co prowadzi do otwartego i pogłębiającego się konfliktu. Recenzje tej powieści zwracają przede wszystkim uwagę na psychologiczny aspekt rodzącej się nienawiści i mistrzostwo

McEwana w pokazywaniu obecności zła w psychice ludzkiej. Kizelbach natomiast zakończyła swój wywód wnioskiem iż głębszy sens tej powieści można wywieść z obserwacji jak negatywna (niegrzeczna) postawa i celowe działanie w celu wyrządzenia krzywdy mogą zrujnować relacje międzyludzkie. Taki wniosek wydaje mi się bardzo powierzchowny i nie bardzo przekonujący. Czy rzeczywiście taktyki językowej niegrzeczności mogą zilustrować moralną klęskę? Czy autor mógł opowiedzieć historię rosnącej nienawiści bez wprowadzenia wyraziście niegrzecznych zachowań słownych?

Trzecią powieścią analizowaną w tym rozdziale jest *Atonement*. Powieść ta jest generalnie oceniana bardzo wysoko przez krytyków literackich, którzy zgodnie podkreślają wspaniałą ponowoczesną żonglerkę narracyjną tego utworu powiązaną z refleksją nad prawdą i fałszem literatury. Cztery części, relacjonują te same wydarzenia z przed lat z różnych punktów odniesienia. Sprawczyni zła, naiwna nastolatka z dużą wyobraźnią napompowaną czytаныmi romansidłami i z ambicjami pisarskimi, nie potrafi dojrzeć ludzi i wydarzeń w ich dość oczywistym prawdziwym wymiarze i doprowadza do tragedii, której ofiarą stają się starsza siostra i jej narzeczony. Część 1. to opis tych wydarzeń, w którym narracja jest focalizowana kolejno poprzez poszczególne postacie bezpośrednio związane z opisywanymi wypadkami, ale głównie poprzez skupienie uwagi na głównej bohaterce; część 2. to historia wojennych losów niedoszłego narzeczonego, część 3., dokumentacyjna, oparta jest o listy żołnierzy i podobne teksty wydobyte z Muzeum Wojny. Z relacji wojennych przeskakuje czytelnik o ponad 50 lat później w części zatytułowanej *Londyn 1999* i zostaje całkowicie zaskoczony przez narratorkę – Briony, tę sprawczynię nieszczęścia sprzed lat – która okazuje się być autorką całej powieści, spełniając swoje ambicje pisarskie i jednocześnie próbując zrealizować tytułową pokutę. Po przeczytaniu ostatniej części czytelnik musi przeorientować swój odbiór, szczególnie części pierwszej, w której poszczególne subiektywne relacje uczestników wydarzeń z lat trzydziestych nabierają teraz nowych znaczeń. Nic więc dziwnego, że autorka główną uwagę poświęciła części 1. i 4., próbując oświetlić relacje międzyludzkie, a szczególnie te dotyczące głównej bohaterki/autorki/narratorki Briony. Jak sama stwierdza, jej celem jest pokazanie jak nastoletnia Briony zmienia swoją strategię niegrzeczności, osiągając w końcu postawę grzeczną. Analiza powieści przeprowadzona jest dociekliwie i konsekwentnie, co prowadzi autorkę do wielu bardzo ciekawych obserwacji powikłanych relacji Briony z pozostałymi postaciami świata przedstawionego. Nie mniej jednak odczuwam pewien niedosyt w odniesieniu do wnikliwości przedstawionej interpretacji i wniosków. McEwan poprzez osobliwą konstrukcję narratorską powieści (co zresztą Kizelbach odnotowuje starannie) wprowadza wyjątkową wielogłosowość narratorską.

W części pierwszej na głos narratora i ogniskowanie różnych punktów widzenia na przebieg zdarzeń nakłada się głos fikcyjnej autorki, czyli dorosłej bohaterki, która identyfikuje się tym samym jako głos narratorski (a właściwie głos fikcyjnego autora implikowanego) pierwszej części. Analiza prowadzona z pozycji czytelnika, który zna całość powieści i nie jest tzw. odbiorcą naiwnym, musi wziąć to pod uwagę. Niestety Kizelbach tego nie robi, a szkoda, bo zasadniczym pytaniem w pragmatyce językoznawczej jest identyfikacja nadawcy i jej/jego relacji z odbiorcą oraz jej/jego stosunku do opowiadanej materii, bez czego trudno dokładnie ustalić nie tylko wszelkie znaczenia wynikające zarówno z teorii (nie)grzeczności jak i z szerszej implikatury analizowanych wypowiedzi; nie dochodzi się więc do skomplikowanej, ale też niezwykle ciekawej gry znaczeń wpisanych w ten sposób w tytuł powieści. Na przykład, jeżeli habilitantka stwierdza, że uważa "that Briony has condescending thoughts which block her empathy for others: she believes that everyone else who thinks differently than herself is like a machine, "intelligent and pleasant on the outside" but lacking the inner world she has, which makes them less significant"(s.141), to wnioskuje na podstawie ustalenia opowieści trzecioosobowego anonimowego narratora, który ogniskuje uwagę na odczuciach i myślach nastoletniej Briony. Ale trzeba na ten sam fragment popatrzeć jako na tekst pochodzący od mocno starszej Briony, która próbuje opisać swoje własne myśli i odczucia z perspektywy bardzo wielu lat życia w kontekście jej własnego odczucia winy i pokuty. W rezultacie wydobywa się na powierzchnię intencje usprawiedliwienia nastoletniej niegrzeczności, a przynajmniej wyjaśnienia jej tragicznej konsekwencji, co razem rzuca bardzo ironiczne światło na istotę pokuty odprawianej poprzez opowieść. (Nie)grzeczność i wartość rozpoznania tej strategii jest zatem relatywna i oscyluje w zależności od rozpoznania osoby narratora. Jak słusznie pokazuje Kizelbach, narrator czyni małą Briony centrum uwagi, między innymi poprzez specyficzne użycie mowy pozornie niezależnej, ale trzeba wziąć pod uwagę, że cokolwiek dowiadujemy się co czuła, myślała i rozumiała mała Briony, jest również podane z punktu widzenia dorosłej Briony, a to w zasadniczy sposób zmienia możliwości interpretacyjne.

Rozdział 4. rozprawy, "Extradiegetic (Im)politeness or How the Implied Author Communicates with the Reader" jest bardzo ciekawą propozycją interpretacyjną, cenną bo wprowadza stosunkowo nową i dotychczas słabo rozpracowaną metodę w zastosowaniu pragmatyki językoznawczej w odczytaniu tekstów literackich. Autorka definiuje pojęcie 'niegrzeczności' fikcji literackiej na poziomie ekstradiegetycznym jako zgrzyt czy szokującą prowokację wynikającą ze strategii zastosowanej przez implikowanego autora w stosunku do implikowanego odbiorcy. Przedmiotem analizy są trzy powieści: *Saturday*, *Solar* i *Nutshell*.

W analizie pierwszej powieści autorka pokazuje wykorzystanie tzw. Free Indirect Thought (myśli pozornie niezależnej) w śledzeniu efektu zamazywania różnic pomiędzy poglądami autora i narratora, prowadzących do możliwych prowokacji wobec czytelnika. W powieści *Solar* śledzi niegrzeczny styl narratora w stosunku do implikowanego czytelnika, stwierdzając, że wykorzystanie pozornej narracji niezależnej zaciera granice pomiędzy głosami implikowanego autora, narratora i głównego bohatera. Zastosowany styl narracji daje autorowi dużą swobodę operowania prowokacyjną niegrzecznością wobec czytelnika właśnie poprzez nakładanie na siebie poszczególnych głosów. W powieści *Nutshell* pierwszoosobowy narrator, będący zarazem główną postacią wyraża prowokacyjne i satyryczne sądy skierowane niejako wprost do odbiorcy tekstu, co wydaje się być literackim sposobem uniknięcia odpowiedzialności przez implikowanego autora. Natomiast zestawienie poglądów McEwana wyłuszczone w jego wypowiedziach w wywiadach z prowokacjami wynikającymi z niegrzecznych strategii zastosowanych w powieści sugeruje wyjątkowo wyraziste odniesienie do autora, a nie do autora implikowanego. I w tym momencie wchodzimy w istotną trudność. Zastosowany bowiem model ontologiczny utworu literackiego przynależy do paradygmatu strukturalistycznego. Jest to model bardzo użyteczny i stosowany w literaturoznawstwie do dziś, ale ograniczający przedmiot badania do tekstu autonomicznego: implikowany autor i implikowany czytelnik są elementami struktury tekstu i tylko z tej struktury mogą być wywiedzeni. Badając ekstradiegetyczne powiązania pomiędzy tekstem a czytelnikiem, autorka wychodzi wyraźnie poza model strukturalistyczny; badane powieści traktowane są w paradygmacie poststrukturalistycznym, w którym żaden tekst nie może być badany w próżni, bez odsłaniania powiązań z innymi tekstami, zarówno literackimi jak i innego rodzaju oraz w kontekstach kulturowych (np. społeczno-polityczno-aksjologicznych). W związku z tym nie potrzebny jest konstrukt autora czy czytelnika implikowanego, ponieważ taki model w pełni pozwala na odniesienia do autora rzeczywistego. I tak właśnie czyni Kizelbach, cytując wypowiedzi McEwana i krytyków literackich oraz innych autorów (czyli czytelników rzeczywistych). Nie formułuję tu zarzutu, analizy zawarte w tym rozdziale są bardzo ciekawe (szczególnie te, które odsłaniają przyczyny traktowania literackiej niegrzeczności jako zachowania intencjonalnego prawdziwego autora) i trafnie przeprowadzone, ale zwracam uwagę, że gwoli ścisłości metodologicznej i jasności argumentacji autorka powinna była zdefiniować status przedmiotu badań w rozdziale 4.

Podsumowując ocenę monografii, stwierdzam, że Urszula Kizelbach jest badaczką o szerokiej i rzetelnej znajomości nowych teorii językoznawczych poczynając od Austina i Grice'a do najnowszych badań pragmatykoznawczych; jest również literaturoznawczynią,

którą interesują możliwości interpretacyjne dzieł literackich przy pomocy instrumentarium językoznawczego i która robi to znakomicie. Monografia pokazuje, że łączenie tych dwu dziedzin jest zasadne i prowadzi do inspirujących badań i ciekawych propozycji nowej lektury tekstów literackich. Moje uwagi krytyczne dowodzą, że lektura monografii inspiruje do dyskusji i dalszych badań, a to jest niewątpliwie wielka zaleta, a nie wada!

Ocena działalności naukowej, dydaktycznej i pozadydaktycznej Kandydatki

Urszula Kizelbach brała i bierze bardzo czynny udział w życiu naukowym w kraju i zagranicą. Nawiązane kontakty zagraniczne i ich owoce świadczą jak najlepiej o kandydatce. Ponadto niestrudzenie uczestniczy w życiu kulturalnym związanym z obecnością Szekspira i Gdańskiego Teatru Szekspirowskiego w polskiej kulturze. Pochwalić też trzeba koniecznie działalność popularno-naukową. Nie ma sensu powtarzać tu wszystkich faktów, które zostały podane w dokumentacji złożonej przez kandydatkę. Można natomiast z pełnym przekonaniem stwierdzić, że zdobyte uznanie i obecność kandydatki w kręgach naukowych w Polsce i za granicą w pełni kwalifikują ją do stopnia doktora habilitowanego. Natomiast doświadczenie zdobyte w ciągu ostatnich lat w pracy dydaktycznej i organizacyjnej na uczelni są doskonałym przygotowaniem do pełnienia obowiązków, które spadają na osoby habilitowane.

Podsumowując niniejszą recenzję stwierdzam, że dorobek i działalność naukowa dr Urszuli Kizelbach spełnia wszelkie kryteria ustawy z dnia 20 lipca 2018 r., prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz. U. z 2021 r., poz. 478) jak również wszystkie wymogi oczekiwane przez Senat Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (Uchwała nr 134/2020/2021 z dnia 28 czerwca 2021 r.). Dr Kizelbach jest dojrzałą, całkowicie samodzielną badaczką o nowoczesnym warsztacie naukowym, wykazującą dużą inicjatywę w badaniach naukowych. Jest znana w wśród polskich szekspirologów oraz polskich i zagranicznych językoznawców i badaczy literatury. **Uważam, że bezwarunkowo należy jej przyznać stopień doktora habilitowanego w dziedzinie nauk humanistycznych, w dyscyplinie literaturoznawstwo.**

Małgorzata Górska

30.12.2023